

Hojiyev Rasulbek Boynazar o'g'li,
"Oila va xotin-qizlar" ilmiy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti

KREATIVLIK FENOMENI: ETIMOLOGIK VA NAZARIY EKSPLIKATSIYASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada kreativlik fenomenini etimologik va nazariy jihatdan eksplikatsiya qilish, ya'ni izohlashga e'tibor qaratilgan. Kreativlik, fikrlash, kreativ fikrlash, kreativlikning o'lchamlari, kreativ yondashuvlar, ijodkor shaxsning xususiyatlari, kreativlik haqida noto'g'ri qarashlar, kreativlikning o'lchamlari yoritib berilgan.

Tayanch so'zlar: kreativlik, kreativ fikrlash, kreativ yondashuvlar, kreativ mahsulot, kreativlikning o'lchamlari, tafakkur, tushuncha.

Аннотация. В данной статье основное внимание уделяется этимологическому и теоретическому объяснению феномена креативности. Освещены критерии креативности, мышление, креативное мышление, измерения креативности, креативные подходы, характеристики творческой личности, заблуждения о креативности, измерения креативности.

Ключевые слова: креативность, креативное мышление, креативные подходы, креативный продукт, измерения креативности, мышление, понятие.

Annotation. This article focuses on the etymological and theoretical explanation of the phenomenon of creativity. Creativity, thinking, creative thinking, measurements of creativity, creative approaches, characteristics of a creative personality, misconceptions about creativity, measurements of creativity are covered.

Keywords: creativity, creative thinking, creative approaches, creative product, measurements of creativity, creativity, thinking, concept.

Kirish. Hozirgi dunyoda jamiyat yoki davlatlarni boshqa jamiyat va davlatlardan farqlovchi asosiy tushunchalar rivojlanish hamda taraqqiyotdir. Rivojlanish va taraqqiyot ko'plab jihatlarga ega bo'lib, ular quyidagi sohalarda namoyon bo'ladi: iqtisodiy, gumanitar, ijtimoiy, texnologik va boshqalar. Albatta, har qanday taraqqiyotning asosiy manbasi – bu ta'limdir. Ta'lim va ta'lim tizimi orqali ushbu vazifalarning amalga oshirilishi insonlarning bilim va tafakkurini rivojlantirishda, mahsulotlar yaratish va boshqa sohalarda kreativ fikrlaydigan shaxsni yetishtirishi bilan chambarchas bog'liqdir.

Insonni boshqa tirik mavjudotlardan ajratib turuvchi eng asosiy jihatlardan biri bo'lgan

kreativlik va kreativ fikrlash qobiliyatlari qadimgi mutafakkir va faylasuflardan tortib zamonamiz olimlarining qiziqishlarini o'ziga jalb qila olgan, bugungi kungacha o'z sirini saqlab kelayotgan masalalardan biridir¹.

Kreativlik bilan bog'liq bo'lgan fikrlarning Platongacha borib taqalishi haqida qarashlar mavjud².

Shu nuqtayi nazardan, kreativlik borasida dastlab falsafada, keyinchalik psixologiya, ijtimoiy

¹ Eker, A., Sak, U. Yaratıcı zıt düşünme tekniğinin (yazıd) sosyal geerliğı, Türk Üstün Zekâ ve Eğitim Dergisi, 2016. 6(2), 71-87.

² Maba, A. Güncel yaklaşımlar çerçevesinde müziksel yaratıcılık ve değeriendirilmesi, Turkish Studies Educational Sciences, 14(3), 2019. 681-697.

fanlar, tasviriy san'at, pedagogika va boshqa fanlar bo'yicha nazariyalar ishlab chiqarilgan³.

Kreativlik va kreativ fikrlash tarixning har bir davrida jamiyatlarning diqqat-e'tiborini tortgan, biroq jamiyatlar uzoq yillar davomida buni faqat tug'ma iste'dodli va daho odamlarga xos bo'lgan intellektual jarayon yoki qobiliyat sifatida ko'rdilar. XX asrning ikkinchi yarmidan keyin kreativ fikrlashni tadqiq qilishga qaratilgan izlanishlar bu qarashning barham topishini ta'minladi. Olimlar har bir shaxsning ozmi-ko'pmi kreativlik qobiliyatiga ega ekanligini aniqladilar⁴.

Ko'p yillar davomida san'at va adabiyot kontekstida baholangan kreativlik uzoq vaqt davomida fan va texnologiyada ixtiro qilgan olimlar yoki ixtirochilarga xos xususiyat sifatida faraz qilindi⁵.

Kreativlik va kreativ fikrlash arxitektura, reklama va san'at kabi sohalarda o'zini namoyon qilgan bo'lishiga qaramasdan, XX va XXI asrda ta'limdan iqtisodiyotgacha, sog'liqni saqlashdan texnologiyagacha bo'lgan ko'plab sohalarni rivojlantirishda asosiy omil sifatida namoyon bo'lmoqda⁶.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda harbiy mudofaa tizimi, muhandislik va kosmonavtika sohalarida jadal rivojlanishga erishildi. Bu holat natijasida keyingi yillarda, ayniqsa, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda ham kreativlik, kreativ fikrlashni o'rganish bilan aloqador bo'lgan tadqiqotlar ko'payganini hamda kreativlik va kreativ fikrlash esa ta'limning asosiy maqsadi sifatida belgilanganini ko'rishimiz mumkin⁷.

Asosiy qism. Ta'limning asosiy maqsadlarini belgilashda muhim funksiyaga ega bo'lgan va Bloom tahriri ostida chop etilgan asarida kognitiv sohaning tasnifida ta'limning maqsadlari bilish,

tushunish, qo'llash, tahlil, sintez va baholash sifatida tasniflanadi⁸.

Biroq o'tgan davr mobaynida kreativlik haqidagi tadqiqotlar fan nuqtayi nazaridan kreativlik va kreativ fikrlashning ahamiyatini yanada aniqroq ochib berdi. Birginga ko'ra, sintez bosqichi baholash bosqichidan ko'ra murakkabroq ruhiy jarayonlarni o'z ichiga olgani haqidagi tanqidiy fikrlar inobatga olinib, sintez bosqichining o'zni baholash bosqichi bilan almashtirildi va ularning orasida kreativ fikrlash ham joy olgan "yuqori darajadagi fikrlash" jarayoniga alohida urg'u berilib, "ishlab chiqarish bu – yaratish" deb o'zgartirildi.

Shunday qilib, dastlabki tasniflash bilim, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, sintez qilish va baholash bosqichlari qayta ko'rib chiqilganidan keyin eslash, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, baholash, ishlab chiqarish (yaratish) shaklida namoyon bo'lmoqda.

Ahamiyati va funksiyasi tufayli ta'lim maqsadlari iyerarxiyasining eng yuqori pog'onasidan joy olgan kreativlik bugungi kunda ko'plab mamlakatlar qatori bizning mamlakatimiz ta'lim tizimining asosiy maqsadlaridan biriga aylanib bormoqda.

Boshlang'ich ta'limdan to universitetgacha bo'lgan barcha ta'lim dasturlarida va darslarda shaxslarning kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga e'tibor qaratilgan.

Kreativlik va kreativ fikrlash bo'yicha tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu qobiliyatlar har bir insonda mavjud va uni ta'lim orqali rivojlantirish mumkin.

Demak, yuqorida ta'kidlanganidek, ta'lim bilan rivojlanishi mumkin bo'lgan kreativlik va kreativ fikrlash qobiliyatlari ham ta'lim tizimining muhim natijasi sifatida baholanadi.

Ushbu jarayonda ta'lim muassasalari kreativ fikrlaydigan shaxslarni tarbiyalashi, shaxsning bunday xususiyatlarini rivojlantirishi, hech bo'lmaganda, bu boradagi mavjud salohiyatini ham yo'q qilmasligi lozim.

Kreativlik bugungi ilm-fan taraqqiyotiga qaramay, anglash va ta'riflash qiyin bo'lgan tushunchalardan biridir. Ko'p qirrali fenomen

³ Onur, D., Zorlu, T. Tasarım eğitiminde duyuşsal farkındalık ve yaratıcılık ilişkisi üzerine, METU Journal of the Faculty of Architecture, 2018. 35(2), 89-118.

⁴ Arioglu, E. Yaratıcı düşünce ve eğitim. <http://www.arioglu.net/bildiriler/yaratıcıdusunceveegitim.pdf>

⁵ Kanlı, E. Üstün yetenekli öğrencilerin bilimsel yaratıcılık düzeyleri, cinsiyet ve bilimsel tutumları arasındaki ilişkilerin incelenmesi, İlköğretim Online, 2017. 16(4), 1999. 1792-1802.

⁶ Koray, Ö. Altı düşünme şapkası ve nitelik sıralama tekniklerinin fen derslerinde uygulanmasına yönelik öğrenci görüşleri, Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 43, 2005. 379-400.

⁷ Rawat, K.J., Qazi, W., Hamid, S. Creativity and education, Academic Research International, 2(2), 2012. 264-275

⁸ Bloom, B.S. (Ed.), Engelhart, M. D., Furst, E. J., Hill, W. H., Krathwohl, D. R. (1956). Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals, Handbook 1: Cognitive Domain, New York: David McKay.

bo'lgan kreativlik tushunchasi tadqiqotchilar tomonidan yo'nalishlar, oqimlarning yondashuvlari va xususiyatlariga ko'ra turli nuqtayi nazarlardan ko'rib chiqilmoqda va adabiyotlarda turli xil shakllarda ta'riflanmoqda⁹.

Kreativlik tushunchasi lotincha "creare" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, uning ingliz tilidagi ekvivalenti "creativity"dir. Bu so'z "yaratmoq, tug'dirmoq, yuzaga keltirmoq" ma'nosida qo'llanmoqda¹⁰.

Kreativlik so'zma-so'z holatda "yaratuvchanlik holati; har bir shaxsda u mavjud deb qabul qilingan va biror narsani yaratishga undaydigan gipotetik moyillik" sifatida ta'riflanadi¹¹.

Kreativlik tushunchasining lug'aviy ma'nosi ingliz tilida "create" – yaratish, "creative" yaratuvchi, yaratish qobiliyati bo'lgan, tasavvur qilish va taffakur kuchi yordamida yangi bilimlarni yoki narsalarni yaratuvchi ijodkor shaxs ma'nolarini anglatadi¹².

Kreativlik tushunchasiga ma'no jihatdan yaqin bo'lsa-da, adabiyotlarda turli yondashuvlardan kelib chiqqan holda o'ziga xos ko'plab ta'riflar mavjud. Quyida ularning ba'zilariga to'xtalib o'tamiz.

Kreativlikni nuqsonlarni, muammolarni, bilim yetishmasligi, yetishmayotgan narsalar va nomuvofiqlikni ilg'ay olish, ularga yechim izlash, qiyinchiliklarni aniqlash, hozirjavoblik, kamchiliklar haqida gipotezalarni ishlab chiqish va qo'llash, ularni almashtirish hamda qayta sinovdan o'tkazish va natijani e'lon qilish deb ta'riflash mumkin¹³.

Kreativlik stereotiplarni buzish, odatiy fikrlashdan tashqariga chiqish, boshqalarning tajribalariga nisbatan ochiq bo'lish, dogmatik qarashlarni parchalash, noma'lum va yangi fikrlar tomon intilish, yangi g'oyalar ishlab chiqish, muammo uchun muqobil yechimlarni o'rta qo'yish, boshqa g'oyalarga sabab bo'ladigan yangi g'oya topish, boshqalarning yo'lidan yurmaslik, yangi fikrlarni ilgari surish, yangi munosabatlarga

kirishish, noma'lum bo'lgan yangi metodlarni ixtiro qilish yoki odamlar uchun foydali bo'lgan jihozlar va asbob-uskunalarini yasashdir¹⁴.

P.Torrens ta'rifiga ko'ra, kreativlik kamchiliklar, yetishmayotgan qismlar, muammolar, bilimlardagi bo'shliqlar, nomuvofiqliklar (tartibsizliklar) va hokazolarga nisbatan sezgir bo'lish, qiyinchiliklarni aniqlash hamda ularga yechim izlash, bashorat qilish yoki bu kamchiliklar haqida farazlarni yaratish, ushbu farazlarni sinovdan o'tkazish, qayta sinovdan o'tkazish va farazlarni o'zgartirish orqali xulosaga kelish jarayonidir¹⁵.

Kreativlik faqat original va yangi mahsulot yaratish emas, balki mavjud ma'lumotlarni sintez qilish, muammolarga alternativ yechimlarni topish, yangi vaziyatlarga moslashish va obyektlarning funksiyasi haqida g'ayrioddiy fikrlay olishdir¹⁶.

Bessis va Jaquilarining fikricha, kreativlik faqatgina yo'qdan bor qilishni anglatmaydi. Chunki yangi g'oya ko'pincha yo ma'lum g'oyalar birikmasi yoki eski g'oyaning yangicha shakldagi ko'rinishidir. Bu nuqtayi nazardan kreativlik eski g'oyalarga yangi o'ziga xosliklar berish va ma'lumlaridan yangi sintezlarni yaratish faoliyati sifatida ham belgilanishi mumkin¹⁷.

Ta'riflardan ko'rinib turibdiki, kreativlik har bir sohada intellektual va ta'sirchan qobiliyat sifatida qabul qilinsa-da, unga aniq ta'rif berish qiyin. Tegishli ta'riflar kreativlikni murakkab fikrlash usuli ekanligidan dalolat bermoqda¹⁸.

Shunga qaramay, kreativlikning ta'riflaridagi umumiy nuqta – bu "yangi g'oya, noodatiy fikrlash yoki original mahsulot" ekanligi va yuzaga kelgan natijaga qarab baholash mumkinligida¹⁹.

¹⁴ Rıza, E.T. Kalıplaşma ve yaratıcılık, Yaşadıkça Eğitim, 2000. 65, 4-7.

¹⁵ Güngör, İ. Anadolu Lisesi öğrencilerinin yaratıcı düşünme düzeylerinin kişisel uyum, sosyal uyum, genel yetenek ve akademik başarı ile ilişkisi, Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü. 2007.

¹⁶ Karataş, S., Özcan, S. Yaratıcı düşünme etkinliklerinin öğrencilerin yaratıcı düşünmelerine ve proje geliştirmelerine etkisi, Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2010. 11(1), 225-243.

¹⁷ Bessis, P., Jaqui, H. Yaratıcılık nedir? (Çev. S. Gürbaşıkan), İstanbul:İstanbul Reklam Yayınl. 1973.

¹⁸ Özerbaş, M.A. Yaratıcı düşünme öğrenme ortamının akademik başarı ve bilgilerin kalıcılığına etkisi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2011. 31(3), 675-705

¹⁹ Çeliköz, N. Okul öncesi dönem 5-6 yaş çocukların yaratıcılık düzeylerinin incelenmesi, YILDIZ Journal of Educational Research, 2017. 2(1), 125.

⁹ Onur, D., Zorlu, T. Yaratıcılık kavramı ile ilişkili kuramsal yaklaşımlar, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 6(3), 2017. 1535-1552.

¹⁰ San, İ. Sanat ve eğitimi: Yaratıcılık, temel sanat kuramları, sanat eleştirisi yaklaşımları, Ankara:Ütopya Yayınla, 2004.

¹¹ <https://sozluk.gov.tr>

¹² <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/creativity>

¹³ Özden, YÖğrenme ve öğretme, Ankara:Pegem A Yayıncılık, 2005.

Umumiy olib qaraganda, kreativlikka oid ta'riflardan shu narsa anglashiladiki, yangilik, innovatsiya, o'ziga xoslik va ixtiro tushunchalariga alohida urg'u berilgani yaqqol ko'zga tashlanadi²⁰.

Kreativlik, innovatsiya va o'zgarish bir-birini chalkashtirib yuborishi mumkin bo'lgan uchta tushunchadir.

Xususan, kreativlik va innovatsiyani sinonim deb o'ylash mumkin.

Kreativlik – bu har bir sohada foydali yangi g'oyalar va ma'lumotlar ishlab chiqarishdir. Innovatsiyani esa kreativ g'oyalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish deb ta'riflash mumkin. Shunday ekan, kreativlik innovatsiyaning psixologik in'ikoslarining urug'i va innovatsiyaning boshlang'ich nuqtasi sifatida qaraladi. Kreativlik innovatsiya uchun zarurdir, lekin faqat o'zi yetarli emas²¹.

Kreativlik innovatsiyalarni keltirib chiqaradigan aqliy faoliyat, innovatsiya esa kreativlikning tashqi ko'rinishi va aniq natijasidir. Kreativlik har qanday mavzuda yoki darajada mavjud vaziyatni yaxshilash va innovatsiyalarni vujudga keltirish uchun ishlatiladi. Shuning uchun ham innovatsiya tushunchasi rivojlanish va o'zgarishlar bilan bevosita bog'liq. O'zgarish yangi narsalar yaratilishini yoki o'rta qat'ida chiqishini, taraqqiyot esa innovatsiyalarning mavjud ekanligini anglatadi²².

P.Torrensning fikricha, "kreativlik" tushunchasi negizida quyidagilar yotadi:

- muammoni yoki ilmiy farazlarni ilgari surish;
- farazni tekshirish va o'zgartirish;
- qaror natijalarini shakllantirish asosida muammoni aniqlash;
- muammo yechimini topishda bilim va amaliy harakatlarning o'zaro qarama-qarshiligiga nisbatan ta'sirchanlik. Kreativ fikrlash har bir ijtimoiy sohada yaqqol aks etishi mumkin²³.

²⁰ Gizir Ergen, Z., Köksal Akyol, A. Anaokuluna devam eden çocukların yaratıcılıklarının incelenmesi, Kuramsal Eğitim ilim Dergisi, 2012. 5(2), 156-170.

²¹ Duran, C., Saraçoğlu, M. Yeniliğin yaratıcılıkla olan ilişkisi ve yeniliği geliştirme süreci, Yönetim ve Ekonomi, 2009. 16(1), 57-71

²² Yıldırım, E. Bilgi çağında yaratıcılığın ve yaratıcılığı yönetmenin önemi, Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi, 2007. 12(9), 109-120.

²³ Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014.

Torrensning ushbu fikrlari, asosan, maktab yoshidagi bolalarda kreativlik qobiliyatlarini aniqlashga bag'ishlangani uchun tor doirada yondashilganiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Bizning fikrimizcha esa kreativlik negizida quyidagi elementlar yotadi:

- aql;
- bilim;
- fikrlash uslublari;
- shaxsiyat;
- motivatsiya;
- atrof-muhit.

Ushbu faktorlar bevosita bir-biri bilan bog'liq bo'lgan va biri ikkinchisini taqozo etadigan elementlardir, aslida. Zero, aql yordamida bilimga ega bo'lishimiz, bilim yordamida fikrlashimiz, shaxsiy qobiliyatlarimiz yordamida fikrlash uslublarmiz ham o'ziga xos bo'lishini, fikrlash uslublarmizga atrof-muhitning ham ta'siri mavjud ekanligini unutmasligimiz kerak. Motivatsiya esa kreativ fikrlarni vujudga keltirishda ozuqa manbayi bo'lib xizmat qiladi.

Kreativlik, aslida, oldinda mavjud bo'lgan fikrlarning ustida yangi aloqlarni o'rnatishdir. Oldindan mavjud bo'lgan ikki fikrni, oldindan mavjud bo'lmagan shaklda bir joyga jamlashdir. Ya'ni kreativlik bir fikrni yoki g'oyani ilk marotaba yaratish degani emas. Bir nechta fikrlarni o'zaro birlashtirib, yangi bir ma'no kasb etish demakdir.

Kreativ yondashuvlar.

Kreativlik tushunchasining adabiyotlarda o'z o'rnini egallashiga imkon beradigan manbalar va ta'riflari xususidagi yondashuvlarini beshta guruhga bo'lish mumkin²⁴:

Ratsional yondashuv. Ushbu yondashuvni qo'llab-quvvatlovchi tadqiqotchilar kreativlik aqliy va kognitiv faoliyat ekanligini ta'kidlaydi. Kreativlikka sirli hodisa sifatida emas, balki shaxsning o'z ongidan original va samarali foydalanish usuli sifatida yondashadi. Ratsional yondashuvga ko'ra, kreativlik: fikrlash, muhokama qilish, birlashtirish yoki muammoni hal qilishning bir turi sifatida ko'riladi.

Shaxsiyat va individual xususiyatlar. Berkley Shaxsiyatni baholash ilmiy-tadqiqoti instituti (IPAR – Institute of Personality Assessment and Research)

²⁴ Aslan, E. Torrance yaratıcı düşünce testi'nin Türkçe versiyonu, M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 2001. 14, 19-40.

tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda olimlar, rassomlar, yozuvchilar va boshqa shaxslardan tashkil topgan tajriba guruhlarida juda kreativ va kreativ bo'lmagan juftlarni taqqoslash orqali kreativ shaxslarning determinantlarini psixanalitik tahlillar hamda klassik shaxsiyat nazariyalariga asoslangan nazariyalar tomonidan yaratilgan ma'lumotlar bilan solishtirib, shaxsiyat xususiyatlarini aniqladi. Xulosalarga asoslanib, u kreativlikni individual xususiyatlar nuqtayi nazaridan belgilaydi.

Ijtimoiy va shaxslararo omillar. Hayotdagi rolimiz, qadriyatlar va umidlar, mukofotlar, normalar va sertifikatlashtirish organlariga tayanib qo'llab-quvvatlanadigan kreativ ifodalarni aniqlashni o'z ichiga oladi. Antropologik, ekologik va sotsiologik jihatdan kreativlikni kuchaytiruvchi yoki susaytiruvchi omillarni belgilaydi.

Hayot tarzi. Ijodkor shaxslarning turmush tarziga asoslangan kreativlik kundalik hayotga moslashish nuqtayi nazarini qabul qiladigan yondashuv bo'lib, o'zligini anglash, kamolotga erishish, shaxsiy qoniqlash, shaxsiy o'sish yoki o'zini hurmat qilishi orqali namoyon bo'ladi.

Mantiqiy bo'lmagan jihat. Biokimyo, neyropsixologiya va boshqa fanlardagi tadqiqotlar jismoniy, biologik va psixologik omillarning o'zaro ta'sirini o'rganadi. Kreativlikni qabul qilingan ma'lumotlarni boshqacha tarzda qayta ishlash, dunyoni boshqacha idrok qilish yoki uni original tizim sifatida qabul qilish shaklida ko'radi.

Ijodkor shaxsning xususiyatlari.

Ijodkor shaxsda, avvalo, qiziquvchanlik, ixtiro qilish qobiliyati, sabr-toqat, sarguzashtli fikrlash, xayolparast (tasavvur qila oladigan) va tasvirlay oladigan, tajriba va izlanishlardan qochmaslik, xulosa chiqarish jarayonida analiz va sintez qila olish kabi xususiyatlar bo'lishi kerak.

Kreativlik va kreativ fikrlashning ta'riflari fanlar, yondashuvlar va oqimlarga ko'ra farq qilsada, kreativ shaxsning xususiyatlari haqida umumiy tushunchalar mavjud. Ijodkor shaxsning umumiy xususiyatlari quyidagilardir:

- mag'rur va kamtar;
- sokin va erkin, yuqori energiyaga ega;
- fantaziyalarga boy, xayol va haqiqat o'rtasida yashaydi;
- intizom, zavq va mas'uliyatni birlashtira oladi;
- konfliktlardan o'zini himoya qiladi;

– aqlli, havaskor va tajribasiz, lekin yangi tajribalarga ochiq;

– sarguzasht izlovchi, qiziquvchan, quvnoq, jonli va intuitiv xarakterga ega;

– hodisalarga sezgir, qiziquvchan va e'tiborli, kuzatish qobiliyati yuqori;

– to'g'ri deb qabul qilingan fikrlarni ham tanqid qiladi, bilimlardagi kamchiliklarni topa oladi, baham ko'rishga doimo tayyor;

– jasur, tavakkalchi, o'ziga bo'lgan ishonchi yuqori, sofdil va ishonchli;

– g'ayratli, irodali, idealist, qat'iyatli, tajriba o'tkazishga ishtiyoqli;

– mustaqil va yolg'iz qolishni yaxshi ko'radi, kerak bo'lsa, uzoq vaqt ishlay oladi;

– ta'sirchan va ochiq fikrli bo'lishi, hatto bu unga zarar yetkazsa ham, ushbu xislatini boshqalardan berkitmaydi;

– o'z ishida shijoatli va otashin, subyektiv fikrlay oladi, oson yechimlarni yoqtirmaydi;

– vaqti-vaqti bilan yolg'iz qolishga ehtiyoj sezadi, chuqur o'ylaydi va o'zgaruvchan voqeliklarga yechim topa oladi;

– oddiy odamning ko'rinishini aks ettirishiga qaramasdan, o'ziga xos va noyob shaxsning mayllarini namoyon qiladi;

– ravonlik (belgilangan vaqt ichida turli takliflar berish), moslashuvchanlik (obyektlar uchun turli xil foydalanishni taklif qilish) va ishlab chiqish (og'zaki yoki vizual tafsilot, tafsilotlarni sezish va ko'rish);

– o'zini hurmat qilish, muvaffaqiyat, mantiqiy fikrlash, shubhalanish, taxmin qila olish, idealist bo'lish, o'ziga ishonch, hazilkashlik, qiyoslash, moslashuvchanlik, originallik, mulohazalar va g'oyalarda erkin bo'lish, yangi g'oyalarga ochiqlik, tanqid qila olish va tanqidga ochiqlik, ravonlik, tez fikrlash va harakat qilish, tez tushunish, yangilikka o'chlik, betakrorlik, fikrlarni birlashtira olish kreativ shaxsning asosiy xususiyatlaridir²⁵.

²⁵ Saban, A. Öğrenme öğretme süreci: Yeni teori ve yaklaşımlar, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004; Ercivan Zencirci, D. Görsel sanatlar öğretmeni adaylarında özgün baskının yaratıcı düşünme becerileri ve öz-yeterlik algısı üzerindeki yansıması. Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008; Starko, A.J. Creativity in the classroom: Schools of curious delight, New York, Routledge Madison Ave, 2010; Öztürk, Ş. Eğitimde yaratıcı düşünme, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2004. (18), 77-84.

Kreativlik haqida noto'g'ri qarashlar.

Kreativlik – bu bugungi kunda muhim bo'lgan, ammo tushunmovchiliklarni keltirib chiqaradigan tushunchadir. Kreativlik haqidagi tushunmovchiliklarni quyidagicha umumlashtirish mumkin²⁶:

Ijod faqat ma'lum sohalarida sodir bo'ladi: kreativlik odatda musiqa, adabiyot va san'at kabi sohalarida bo'ladi, degan umumiy fikr mavjud. Faqat ushbu sohalarigagina xos tushuncha bo'lmagan kreativlik hamma joyda, hayotning har bir qismida, har sohada va boshqa fanlarda ham mavjud.

Kreativlik yuqori darajadagi iste'dod va aql-zakovatni talab qiladi: “kreativlik yuksak aql-zakovat va iste'dodni talab qiladi”, degan qarash kreativlikka oid yana bir yangilash yondashuvdir. Kreativlik bo'yicha tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yuqori intellektga ega odamlar har doim ham ijodkor bo'lavermaydi.

Ijodkor odamlar hech qanday kuch sarflamasdan kreativ mahsulotlarni yaratishi mumkin: “kreativlik birdaniga ilhom kelishi natijasida to'satdan paydo bo'ladi, hech qanday harakat qilishga hojat yo'q” degan qarash kreativlik haqidagi yana bir noto'g'ri yondashuvdir. Aksincha, kreativ mahsulot uchun ishlab chiqarish qizg'in va doimiy harakat talab etiladi. Fan va insoniyat sivilizatsiyasi tarixida bunga yetarlicha misol keltirish mumkin. Zero, Edison uzoq va mashaqqatli sinovlardan so'nggina elektr lampasini ixtiro qildi.

Giyohvand va psixotrop moddalarni iste'mol qilish kreativlikni oshiradi: “giyohvand moddalar yoki boshqa psixotrop moddalardan foydalanish ongni sokinlashtiradi, kreativlik esa bunday erkin muhitda yaxshiroq va ko'proq rivojlanadi”, degan qarash yana bir noto'g'ri yondashuvdir. To'g'ri, ijod moslashuvchan va erkin muhitda ongda rivojlanadi. Biroq shu bilan birga, ong tizimli va nazorat ostida ishlashi kerak. Ushbu vaziyatda esa giyohvand va psixotrop moddalar bunga to'sqinlik qiluvchi omildir.

Ijodkor odamlar ruhiy jihatdan beqaror bo'ladi: ba'zi odamlar ijodkorlar va jamiyatda “aqlidan ozgan” deb qaraladigan odamlarni bir-biriga juda o'xshash deb hisoblashadi. Biroq bu nuqtayi nazardan farqli o'laroq, tadqiqotlar natijasi

kreativlik sog'lom zehnga ega bo'lgan kishilarda uchrashini ko'rsatdi. Bunday fikrga borishning asosiy sababi kreativ shaxslarning jamiyatdagi ma'lum qoidalarga va normalarga nisbatan farqli yondashishlari sababli jamiyatda ularga nisbatan “telba” deb qarashlaridir.

Kreativlikning o'lehamlari. Kreativlik bo'yicha tadqiqot olib borgan olimlar kreativlik to'rtta asosiy o'lehovdan iborat ekanligini ta'kidlaganlar. Kreativlikning asosiy o'lehamlari va o'lehamlarning umumiy xususiyatlarini quyidagicha tushuntirish mumkin:

Ravonlik: xotirada saqlangan ma'lumotlardan kerak bo'lganda ravon va tez foydalanish mumkinligi. Ravonlik, shuningdek, tezda yechim topish va ko'p g'oyalarga ega bo'lishni anglatadi. Masalan, meteorologiya so'zidan metr, gol, temir, tor, rom, litr, va boshqa shu kabi so'zlarni hosil qilish mumkin.

Moslashuvchanlik: muammoni hal qilishda, ongda mavjud qoliplarni buzish orqali erkin fikrlashga urg'u beradi. Kreativ xatti-harakatlarni turli yo'llar bilan ko'rsatish, vazifa ichidagi o'zgarishlar hamda vazifani bajarishda strategiyani o'zgartirish uslubiga o'tish orqali fikrni bir yo'nalishdan ikkinchisiga o'zgartirishdir. Tanqidiy fikrlaydigan shaxslar nuqtayi nazaridan aqliy moslashuvchanlikning yo'qligi yoki kamligi salbiy omil hisoblanadi. Dogmatik qarash nafaqat tanqidiy fikrlash kuchini, balki ko'plab shaxsiy xususiyatlarning yo'qolishiga ham olib kelishi mumkin.

O'ziga xoslik (originallik): bu duch kelgan muammoga turli xil yoki g'ayrioddiy yechimlarni ishlab chiqarish qobiliyatidir. Bu hodisa yoki mavzu bo'yicha turli va o'ziga xos reaksiyalarni ko'rsata olishdir. “Chiqindi qog'ozlardan qanday maqsadlarda foydalanish mumkin?” muammosini hal qilishda erishilgan yechim boshqa bironing yechimi bilan bir xil bo'lsa, bu yerda o'ziga xoslik haqida gapirishga hojat yo'q.

Mukammallik (tafsilotlarni o'rganish – boyitish): boyitish, fikrlash doirasini kengaytirishni, g'oyalarni to'plashni va tafsilotlarni berishni talab qiladi. Bayon etilgan fikrlar yoki g'oyalar natijalaridagi barcha tafsilotlarning aks etishi bu – berilgan tafsilotlarda ham eng yaxshi fikrlarni o'z ichiga olishidir. Hodisa, obyekt, ma'lumotlarning mayda tafsilotlarigacha sinchkovlik bilan tahlil

²⁶ Doğanay, A. Öğretim ilke ve yöntemleri (Ed. A.Doğanay), Üst düzey düşünme becerilerinin öğretimi içinde (s. 303-356), Ankara, Pegem Akademi Yayınları, 2012.

qilish baholashdan iborat. Mukammallik – biror narsaning o‘xshash va farqli jihatini aniqlab, uni tasniflash va saralash orqali unga estetik qiymat berishdir²⁷.

Tafakkur va tushuncha.

Tafakkur (arabcha “fikrlash, aqliy bilish”) – predmet va hodisalarning umumiy, muhim xususiyatlarini aniqlaydigan, ular o‘rtasidagi ichki, zaruriy aloqalar, ya’ni qonuniy bog‘lanishlarni aks ettiradigan bilishning ratsional bosqichi²⁸.

Arabchadan olingan “tafakkur” va ingliz tilidagi “thinking” so‘zlarining ekvivalenti hisoblanadigan “fikrlash” tushunchasi; ajratish, qiyoslash, bog‘lanishlarni birlashtirish va shakllarni tushunish qobiliyatidir²⁹.

Lingvistik ramzlar orqali shakllanadigan va uyushgan aqliy jarayonning mahsuli bo‘lgan tafakkur kontseptual bo‘lib, til orqali paydo bo‘ladi. Tafakkur; tajriba, kuzatish, sezgi, fikrlash va boshqa kanallar orqali olingan bilimlarni konsepsiyalash, qo‘llash, tahlil qilish va baholash intizomi shaklini ifodalaydi. Fikrlashni mavjud bilimlardan boshqa yangi narsalar hosil qilish, boshqa narsaga erishish va olingan bilimdan ham yuqoriroq natijaga erishish sifatida belgilash ham mumkin³⁰.

Tafakkur tushunchasi ba’zan tushuncha termini bilan aralashib ketadi va natijada noto‘g‘ri tushuncha paydo bo‘ladi. Tushuncha zamon va makondan tashqari, subyektga bog‘liq bo‘lmagan holda, o‘z-o‘zidan mavjud bo‘lgan, faqat hislar orqali emas, balki ruhan idrok etiladigan real voqelik haqidagi fikr, g‘oya sifatida belgilanadi³¹.

²⁷ Duman, B. Öğretim ilke ve yöntemleri (Ed. G. Ocak), Eğitimde çağdaş yaklaşımlar içinde (s. 337-441), Ankara, Pegem Akademi, 2011.; Doğanay, A. Öğretim ilke ve yöntemleri (Ed. A. Doğanay), Üst düzey düşünme becerilerinin öğretimi içinde (s. 303-356), Ankara, Pegem Akademi Yayınları, 2012; Ersoy, E. ve Başer, N. İlköğretim 6. sınıf öğrencilerinin yaratıcı düşünme düzeyleri, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2009. 2(9), 128-137; Dere, Z. Yaratıcılık ve geliştirilmesi dersinin öğretmen adaylarının yaratıcılıklarına etkisinin incelenmesi. Social Sciences Studies Journal, 2017. 3(10), 119.

²⁸ Falsafa qomusiy lug‘at. – T. “Sharq”, 2004. – B. 390. [https://n.ziyouz.com/books/lugatlar/Falsafa%20\(qomusiy%20lug‘at\).pdf](https://n.ziyouz.com/books/lugatlar/Falsafa%20(qomusiy%20lug‘at).pdf)

²⁹ <https://sozluk.gov.tr>

³⁰ Aydın, A. Gelişim ve öğrenme psikolojisi, İstanbul:Alfa Yayıncılık, 2000; Özden, Y. Öğrenme ve öğretme, Ankara:Pegem A Yayıncılık; 2005; Yıldırım, E. Bilgi çağında yaratıcılığın ve yaratıcılığı yönetmenin önemi, Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi, 2007. 12(9), 109-120.

³¹ <https://sozluk.gov.tr>

Tushuncha – narsa va hodisalarning umumiy muhim belgilarini aks ettiruvchi tafakkur shakli³².

Mavzu bo‘yicha Binboshio‘g‘li (Binbaşioğlu) tafakkurni aqlning muayyan mavzu bo‘yicha tegishli ma’lumotlarni solishtirish va ular orasidagi aloqalarni tekshirish orqali qaror qabul qilish jarayoni; tushunchani esa tafakkur natijasida vujudga keladigan yoki ongda paydo bo‘ladigan fikr, g‘oya, mahsulot sifatida ta’riflaydi.

Tafakkur ta’limi dasturida tafakkur muayyan natijaga erishish uchun ma’lumot va tushunchalarni o‘rganishni, ularni o‘zaro taqqoslash orqali ular o‘rtasida bog‘liqlikni vujudga keltirish jarayoni; tushuncha esa tafakkur jarayoni natijasida paydo bo‘lgan aqliy mahsulot sifatida ta’riflanadi³³.

Kreativ fikrlash. Shaxslar duch keladigan notanish vaziyatlarga turli xil yechimlarni taklif qilishda, samarali muloqot qilishda va o‘zlarini rivojlantirish uchun foydali fikrlar, imkoniyatlar yoki muqobil variantlarni vujudga keltirishda kreativ fikrlash qobiliyati muhim masala sifatida e’tiborni o‘ziga jalb qilmoqda³⁴ (Karlıdağ, 2018).

Kreativ fikrlash ehtiyojlarimiz doirasida duch kelishimiz mumkin bo‘lgan, yangi g‘oyalarimizga shakl berish qobiliyatidir. Muammo bilan bog‘liq zarur mezonlarni hisobga olgan holda asl, boshqacha qilib aytganda, tegishli mahsulot yoki natijalarni olishdir³⁵.

Kreativ fikrlash shaxslar duch keladigan muammolarni tushunish orqali ularning ichigacha kirib borish, hodisalar o‘rtasidagi sabab-oqibat munosabatlarini ta’minlash natijasida muammoni hal qilish uchun turli taxmin va takliflar berish, ushbu muammolarni hal qilish uchun muqobil yechimlar ishlab chiqish, natijalarni taqqoslash orqali o‘zgarishlarga ochiq bo‘lgan turli xil mahsulotlarni yaratish, original va innovatsion nuqtayi nazar bilan odatdagidan tashqariga chiqish usulidir³⁶.

³² Falsafa qomusiy lug‘at. – Toshkent: “Sharq”, 2004. – B. 406.

³³ MEB. Düşünme eğitimi dersi 6,7,8. sınıf öğretmen kılavuz kitabı, Ankara, MEB Yayınları. 2007.

³⁴ Karlıdağ, İ. Okul öncesi öğretmenlerinin yaratıcılık kavramına ilişkin görüşleri, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2018. 11(56), 36.

³⁵ Kaya, B. Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının düşünme becerilerinin öğretimine yönelik öz-yeterliklerinin değerlendirilmesi, Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü. 2008.

³⁶ Üstündağ, T. Yaratıcılığa yolculuk, Ankara, Pegem Akademi. 2014.

Yangilik izlovchi yoki eski savollarga yangi yechimlar taklif qiladigan va original fikrlar paydo bo'lishiga sabab bo'ladigan tafakkur shaklidir³⁷.

Yuqori darajadagi kognitiv qobiliyatlardan biri bo'lgan kreativ fikrlash, mahsulot yaratish, ixtiro va uning qanday paydo bo'lishini ko'rsatish, taxmin qilish, belgilash, tasavvur qilish, original fikrlarni yaratish va turli vaziyatlarda nima bo'lishi mumkinligini oldindan bashorat qilish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi³⁸.

Ushbu ta'riflar va adabiyotlardagi boshqa ta'riflarga asoslanib, kreativ fikrlashning xarakterli xususiyatlarini quyidagicha sanab o'tish mumkin³⁹:

Fikrlashning moslashuvchanligi, fikrlashning ravonligi, o'ziga xosligi, muammolarni ko'rish yoki ularga nisbatan sezgirlik, qayta aniqlash, noaniqlikka toqat qilish, tafsilotlarga kirish, konvergent va divergent fikrlashga qiziqish, yuqori darajadagi o'z-o'zini tarbiyalash, boshqalardan farqli bo'lish va an'analarga qarshi chiqish istagi, yuqori darajadagi mukammallik standarti, tavakkal qilishga tayyorlik, o'zi faoliyat ko'rsatayotgan muhitga innovatsiyalar olib kelishi.

Kreativlik va kreativ fikrlash turli tushunchalar bo'lsa-da, ular ba'zan bir-birining o'rnida ishlatiladi. Kreativlik aqliy va mehnatga asoslangan faoliyatga o'xshasa, kreativ fikrlash, asosan, aqliy faoliyatga asoslanishiga ishora qilmoqda. Kreativlik kreativ fikrlashdan ko'ra kengroq tushunchadir⁴⁰.

Kreativ fikrlash qobiliyatiga ega bo'lish (qobiliyat, o'zlashtirish) bevosita shaxslarning kreativligiga ta'sir qiladi. Kreativlik va kreativ fikrlash tug'ma bo'lgan va tug'ilgandan so'ng ijobiy muhit sharoitlarida rivojlanadigan, noqulay ijtimoiy muhit sharoitlarda esa turg'unlik kasb etadigan yoki unutilib ketadigan mahorat sifatida qaraladi. Albatta, shaxslar, jamiyatlar va davlatlar

bu mahoratning rivojlanishini xohlaydi yoki istashi kerak. Iqtisodiyot, fan, sanoat, texnika, qishloq xo'jaligi, savdo va hakoza kabi ko'plab sohalarda taraqqiyot shiddat bilan kechayotgan bugungi dunyoda shaxsning kreativligi, kreativ fikrlash qobiliyatlari o'tmishdagiga qaraganda ko'proq birinchi o'ringa chiqib, ularning ahamiyati tobora ortib bormoqda⁴¹.

Xulosa. Kreativlik va kreativ fikrlash ko'plab sohalarda, jumladan, mamlakatimizda ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan va milliy ta'lim dasturlarining umumiy maqsadlaridan biridir. Hozirgi paytda mamlakatlar bir-biri bilan ijtimoiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy, harbiy va boshqa jihatdan o'zaro raqobat qilishlari va eng muhimi ushbu jabhalarda mamlakatning rivojlanishi uchun ta'lim jarayonining mahsuli bo'lgan talabalarning kreativ fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan shaxs bo'lishi orqaligina amalga oshirilishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, kreativlik va kreativ fikrlash qobiliyatlariga ega bo'lish, bu ko'nikmalarni ro'yobga chiqarish, payqash va ulardan foydalanishning asosiy shartlaridan biri tegishli tushunchalarni qamrab oluvchi va nazariy bir butunlik sifatida ko'rib chiqish hamda bilishdir.

³⁷ Özden, Y. Öğrenme ve öğretme, Ankara:Pegem A Yayıncılık. 2005.

³⁸ Hançerlioğlu, O. Felsefe ansiklopedisi: Kavramlar ve akımlar-7. İstanbul:Remzi Kitabevi 2000; Sternberg, R.J. ve Grigorenko, E.I. Successful intelligence in the classroom, Theory into Practice, 2004. 43(4), 274-280.

³⁹ İnan, C. ve Özgen, K. Matematik öğretmen adaylarının öğretmenlik uygulaması sürecinde öğrencilere düşünme becerilerini kazandırmadaki yeterliliklerine yönelik görüşlerinin değerlendirilmesi, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 2008.7(25), 39-54.

⁴⁰ Doğan, N. Eğitimde yeni yönelimler (Ed. Ö. Demirel), Yaratıcı düşünme ve yaratıcılık içinde (s. 167-192), Ankara, Pegem A Yayıncılık. 2007.

⁴¹ Yeşilyurt, E. (2020). Yaratıcılık ve yaratıcı düşünme: Tüm boyut ve paydaşlarıyla kapsayıcı bir derleme çalışması. OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 15(25), 3874-3915.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Aslan, E. Torrance yaratıcı düşünce testi'nin Türkçe versiyonu, M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 2001.14, – S.19-40.
2. Dere, Z. Yaratıcılık ve geliştirilmesi dersinin öğretmen adaylarının yaratıcılıklarına etkisinin incelenmesi. Social Sciences Studies Journal, 3(10), 119.
3. Duran, C., Saraçoğlu, M. (2009). Yeniliğin yaratıcılıkla olan ilişkisi ve yeniliği geliştirme süreci, Yönetim ve Ekonomi, 2017. 16(1), – S. 57-71.
4. Eker, A., Sak, U. Yaratıcı zıt düşünme tekniğinin (yazıd) sosyal geçerliği, Türk Üstün Zekâ ve Eğitim Dergisi, 2016. 6(2), – S. 71-87.
5. Ersoy, E. ve Başer, N. İlköğretim 6. sınıf öğrencilerinin yaratıcı düşünme düzeyleri, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2009. 2(9), – S. 128-137.
6. Gizir, Z., Köksal, A. Anaokuluna devam eden çocukların yaratıcılıklarının incelenmesi, Kuramsal Eğitim ilim Dergisi, 2012. 5(2), – S. 156-170.
7. Hojiyev R. Kreativ fikrlash – jamiyat taraqqiyotining muhim omili. FarDU. Ilmiy xabarları. 2022. №6. – B. 74-76.
8. Karataş, S., Özcan, S. Yaratıcı düşünme etkinliklerinin öğrencilerin yaratıcı düşüncelerine ve proje geliştirmelerine etkisi, Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2010. 11(1), – S. 225-243.
9. Onur, D., Zorlu, T. Yaratıcılık kavramı ile ilişkili kuramsal yaklaşımlar, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2017. 6(3), – S. 1535-1552.
10. Özerbaş, M.A. Yaratıcı düşünme öğrenme ortamının akademik başarı ve bilgilerin kalıcılığına etkisi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2011. 31(3), – S. 675-705.
11. Öztürk, Ş. Eğitimde yaratıcı düşünme, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2004. (18), – S. 77-84.
12. Rawat, K.J., Qazi, W., Hamid, S. Creativity and education, Academic Research International, 2012. 2(2), – S. 264-275
13. Rıza, E. T. Kalıplaşma ve yaratıcılık, Yaşadıkça Eğitim, 2000. 65, 4-7.
14. Yeşilyurt, E. Yaratıcılık ve yaratıcı düşünme: Tüm boyut ve paydaşlarıyla kapsayıcı bir derleme çalışması. OPUS–Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 2020. 15(25), – S. 3874-3915.
15. Yıldırım, E. Bilgi çağında yaratıcılığın ve yaratıcılığı yönetmenin önemi, Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi, 2007.12(9), – S. 109-120